

XARİCİ DİLLƏRİN ÖYRƏNİLMƏSİ ZAMANI ŞİFAHİ NİTQİN TƏDRİSİ PROBLEMLƏRİ

Xarici dillərin tədrisi prosesində şifahi nitqin öyrədilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, tədris prosesində hazırkı dövrdə öyrəncilərin diqqətini əsas olaraq şifahi ünsiyyətə yönəltmək lazımdır. Bəzən müəyyən bir tədris prosesini və konkret tədris materiallarını tətbiq edərək öyrənməyə yaxud da öyrətməyə çalışdığımız xarici dil nəticəsiz qalır. Belə ki, konkret dərslük və dərslər vəsaitlərinin bazasında dərslər almış öyrənci əslində çox şey öyrənmiş olsa da, minimal vəziyyətdə özünü xarici dildə ifadə edə bilmir. Belə situasiyaların mövcudluğu metodistləri xarici dilin öyrənilməsi zamanı şifahi nitqin daha sürətli inkişafına zəmin yaradacaq məqamların üzərində yenidən dayanmağa və mövcud problemlərin həlli yollarını axtarmağa məcbur edir. Bu problemləri yaradan bəzi faktorlar hamımıza yaxşı tanışdır:

- Xarici dil dərslərinə verilən saatların azalması;
- Qruplarda öyrənci saylarının artması (hər bir dərslərin düzgün zaman bölgüsünə görə öyrənciyə ayrılan vaxta nəzarət);
- Tətbiq edilən tədris metodlarının auditoriyaya müvafiq seçilməməsi (ya materialın sadə və ya çox mürəkkəb olması, ya da öyrəncilərin bilik səviyyəsinin qeyri – bərabərliyi);
- Qruplarda tələbələrin mənimsəmə, bilik, qavrama və s. səviyyələrdəki fərqlilikləri

“Şifahi nitq” anlayışı hər bir şəxsin özünəxas olan danışmaq aktı, verbal ünsiyyət formasıdır. Bu anlayışa həm dilçilik, həm də metodik aspektdən müxtəlif təriflər verilir. Oksford lüğətində verilən tərifdə “şifahi nitq (danışmaq) informasiyanın ötürülməsi yaxud da hər hansı bir fikrin və hisslərin danışılan dildə ifadəsi” kimi xarakterizə edilir.

Tərifdən də aydın olduğu kimi danışmaq aktı informasiyanın danışandan dinləyiciyə ötürülməsinə şərait yaradır. Danışmaq zamanı informasiyanın ötürülməsində verbal dildən istifadə edilir. Bu səbəbdən də şifahi ünsiyyət yolu ilə kommunikasiya dəqiq, səlis və səliqəli olmalıdır. Məhz bu faktorlar kommunikasiyanın müvəffəqiyyətinə qərar verir və onu uğurlu edirlər. Hazırda şifahi nitqin tədrisinə yönəlmiş bir sıra istiqamətlərin mövcud olmasına baxmayaraq, dil öyrənmə prosesi hələ də uğursuzluqlarla üzləşir. Bu problemlər əsasən daxili və xarici olmaqla 2 yerə ayrılırlar.

Şifahi nitqin tədrisi zamanı ortaya çıxan daxili problemlərə aşağıdakılar aiddir:

- ana dilinin təsiri
- yaş faktoru
- özünü ifadə edə bilmə
- anadangəlmə (fitri) fonetik bacarıq
- şəxsiyyət və dil eiqosu
- motivasiya və səlis nitq qurmaq cəhdi və s.

1. Ana dilinin təsiri

Xarici dil öyrənmələr üçün bu problem ən böyük və gec dəf olunan maneədir. Bu faktorun aradan qaldırılması üçün Braun belə bir fikir irəli sürür: “Əgər siz öyrəncinin ana dilinin fonem sistemi ilə tanışsınızsa, onda siz onların çətinliklərini əvvəlcədən xəbər verməyə qadirsiniz.” [1] Bir çox dil öyrənmələr və dil daşıyıcıları bu problemin öhdəsindən öyrəncilərin nöqtəyi – nəzərindən, onların diqqətli müşahidələri və zəhmətləri sayəsində gələ bilirlər. Əgər müəllimlər bu faktı anlamaqda çətinlik çəkərlərsə və problemin düzgün həllini tapmazlarsa, onda öyrəncilərin ana dilləri şifahi nitqin tədrisində davamlı problemə çevrilə bilər. Bundan başqa öyrəncilərin ana dilinin linqvistik aspekti öyrənilən dildən həqiqətən fərqlidir. Linqvistik şəraitdə 1- ci və 2 – ci xarici dil arasındakı fərqliliklər şifahi nitqin müvəffəqiyyətini təyin edən fundamental faktordur.

2. Yaş problemi

Ümumilikdə autentik materialların öyrənilməsi kontekstində özlərini sərgiləməni davam etdirənlər yeniyetməlik yaşnadək olan uşaqlarda “xaricilər kimi səsləndirmə” şansını (sounding like a native) əldə edirlər. Mütəxəssislərin fikrincə, xarici dil öyrənmədə erkən yaşlar daha məhsuldar hesab edilir, çünki bu yaşda olan insanlar yaddaş, qavrama və mənimsəmə üçün çox əmək sərf etmirlər, onların dildə özünü ifadəsi daha asan reallaşır. Amma, bununla belə, bəzən hətta 50 yaşlı bir insanın da dil öyrənməsi uğurlu alın bilər, burada əsas faktor motivasiya, məqsəd, eiqo və təcrübədir. [1, 284]

3. Özünü ifadə və ya özünü göstərmə (exposure) anlayışının tərifini vermək çətinidir. Bu sanki xaricdə yaşayan bir şəxsin insanlarla ünsiyyətə daxil olmasındakı uğursuzluqdur. Bu anlayışla əlaqədar aparılan tədqiqatlar təzadlı faktorların mövcudluğunu ortaya çıxarır. Belə ki, özünü ifadədə bəziləri keyfiyyət və intensivliyi zamana qarşı önə çəkdiyi halda, digər qism isə zaman kəsiminin davamlılığını keyfiyyət və intensivlikdən üstün tutur. [1, 285]

4. Anadangəlmə (fitri) fonetik bacarıq

Anadangəlmə fonetik bacarıq bəzi insanlarda musiqi duyumunu ifadə edən “musiqili qulağı olmaq” anlayışına bənzəyir. Bəzi insanlar fitrətən digərlərində olmayan fonetik kod bacarıqlarına malik olurlar. Hələ uşaqlıqdan hər hansı bir kəs xarici dildə özünü ifadəyə daxil ola bilirsə, onun bu bacarığı sonrakı dövrlərdə də nələri isə unudub – unutmamasından asılı olmayaraq aktuallığını saxlayır. Digər bir qism isə fonetik diskriminasiyaya uğrayırlar. Bəzi insanlar qarşı tərəfi bu bacarıqlara sahib olub – olmamasına inandıra bilər. Belə ki, bəzi tələbələr üçün danışmaq təbii olaraq çətin görünsə də onlar bir qədər təmkinlilik və cəhdlər nümayiş etdirməklə öz bacarıqlarını inkişaf etdirir.

⁹¹ ADU. Xarici dillərin tədrisi metodikası kafedrası

bilərlər və motivasiyalarını itirməzlər. Başqa sözlə desək, bəzən danışıq bacarığı fərdin xüsusi bacarığı kimi dəyərləndirilir. Bu fikir heç də yanlış deyil, çünki bəzi tədqiqatçılar, xüsusən təhsil sahəsinə aid olanlar sübut edirlər ki, insanlar xüsusi istedad yaxud da intellektə malikdirlər. Burada danışıq bacarıqlarının ustalığı verbal intellektə əsaslanır. Beləliklə, müəllim öyrəncini tədris prosesində, məhz öz gücü sayəsində reallaşdırdığı şifahi nitqin yiyəsi olduğu faktına inandırılmalı və bunun üçün onları şanslı olduqlarına sövq etdirməlidirlər. [4]

5. Şəxsiyyət və dil eqosu.

Öyrəndiyi xarici dildə danışan şəxslərdə şəxsiyyət və dil eqosu həm psixoloji, həm də linqvistik faktorlarla bağlıdır. Belə ki, dil öyrədənlər öyrəncilərə dil daşıyıcıları ilə ünsiyyətə girən zaman onlara pozitiv fikirlərlə yanaşmalı olduqlarını və müsbət atmosfer yaratmağı ön plana çəkməlidirlər. Mütəxəssislər hesab edirlər ki, bu zaman öyrənciyə şüurlu şəkildə başa salmaq lazımdır ki, yeni bir xarici dildə özünüifadə perspektivləri danışıq situasiyalarında daha çox özünü biruzə verir. Ona görə də öyrənci məhz şifahi nitqə yönəldilən zaman “insan nə qədər dil bilərsə o qədər də şəxsiyyətdir” fikri ilə köklənə bilər. Eyni zamanda müəllim öyrənciyə yaxşı münasibətin həm öyrəncinin şəxsiyyətini sərgiləmək, həm də danışdığı xarici dildəki bilik və bacarıqlarının danışıq məqamında istifadə etmək üçün fürsət yaratdığını aşılmalıdır. Elə bu səbəbdən də şifahi nitqin gerçəkləşdirilməsini öyrədən müəllim öz auditoriyasına hakim olmaq və problemlərdən qaçmaq üçün öyrəncilərin şəxsiyyəti və eqosunun vacibliyini önəmsəməlidir. [1]

6. Motivasiya və düzgün şifahi nitq qurmaq cəhdi.

Bəzi öyrəncilər digərlərindən fərqli olaraq öz danışıqları haqqında narahatçılıq (təəssüf) keçirmirlər. Öyrəncilərin daxili motivasiyasının onları danışıqda inkişafa doğru yönəltdiyini nəzərə alsaq, o zaman yuxarıda sadalanan faktorlar arasında bu bənd ən təsirlisi hesab oluna bilər. Brounün sözlərinə görə, motivasiya və qayğı yüksək olduqda lazımi cəhdlər məqsədlərin ardıcılığı ilə dəyərləndirilir. Bu da onu göstərir ki, motivasiya şifahi nitqin tədrisində çox vacib nüansdır. [1]

Müəllimlərin öyrəncilərin motivasiyasını qaldırmağa cəhd etməkdən başqa seçimləri yoxdur. Motivasiya problemi çox mürəkkəb bir anlayışdır. Motivasiya davranışlara “enerji verən” və onlara “istiqlət göstərən” faktorlar məcmusudur. Atkinsonun fikrincə, motivasiya insan və onun fəaliyyətini nəyin canlandırdığını və nəyin istiqamətləndirdiyini təsvir etmək üçün istifadə olunan bir anlayışdır. Motivasiyanın mərkəzini enerji və istiqamət təşkil edir. Bundan əlavə, motivasiya özü də daxili və xarici olmaqla 2 yerə ayrılır. Əsas problem tələbələrə həm xarici, həm də daxili motivasiyanın bünövrəsini qoymaqdan ibarətdir. Bununla yanaşı, hər bir tələbənin özünəməxsus xarakterinin olması onlarda müəllimlərdən motivasiya yaratmaq üçün çoxlu strategiya və yanaşmalar tələb edir. Müəllimlər öyrəncilərə motivasiya anlayışını anlamaqda yaxud da onu özlərində inkişaf etdirməkdə yardımçı olmalıdırlar. Beləliklə, onlar bu yolla özlərinin şəxsi fikirlərinin formalaşmasına və getdikcə bəzi daha yüksək məqsədlərə çatmağa nail ola bilərlər. Bu yolla onlar şifahi nitqin aydın, səlis olmasının nə qədər vacibliyi məsələsini dərk edərlər.

II. Xarici problemlər.

Şifahi nitqin tədrisinin effektivliyi yalnız daxili deyil, eyni zamanda, xarici faktorlardan da asılıdır. Şifahi nitqin tədrisində problemin tam anlamda başa düşülməsi müəllimlər tərəfindən bilinməlidir. Bu faktor özü özlüyündə kollektiv kontekstifadə etməklə ingilis dilini hər haansı millətin II xarici dili kimi göstərir. Dil öyrənmə zaman öyrənmə ehtiyaclarının, bacarıqlarının, tətbiq ediləcək yerlərin, işlənmə kontekstlərinin dəyişkənliyinin öncədən nəzərə alınması nəticənin uğurlu olmasına şərait yaradır.

Harmerin fikrincə, ingilis dilinin tədrisinin 3 əsas növü mövcuddur: 1 – ci növ ingilis dilinin xarici dil kimi öyrənilməsi (EFL) - bu tip öyrəncilər kimliyindən asılı olmayaraq istənilən ölkədə səyahət edərkən, yaxud digər insanlarla kommunikasiyaya girərkən ingilis dilini istifadə edə biləcək səviyyədə öyrənirlər; 2 - ci növ ingilis dilinin II xarici dil kimi öyrənilməsi (ESL) – bu səviyyədə dili öyrənmə öyrəncilər daha çox dil imkanlarına malik olurlar, çünki onlar müxtəlif icmalara və dialektlərə aid olan ingilis dili variantlarını (Avstraliya ingiliscəsi, Texas ingiliscəsi, Şotlandiya dialekti, İngiltərə dialekti və s.) öyrənməyə ehtiyac duyurlar; 3 – cü növ ingilis dilinin digər dil daşıyıcıları üçün öyrənilməsi (ESOL) – bu tip öyrəncilər yuxarıda qeyd olunan hər iki situasiyanın təsvirini özündə ehtiva edir. II xarici dil kimi ingilis dilini öyrənmənin tədrisi xarici dil kimi öyrənmənin tədrisindən daha asandır. [4]

İngilis dilinin xarici dil kimi tədrisində şifahi nitqin öyrədilməsi zamanı tələbələr keçilən mövzulara həm daxili dil (öz ana dillərindənki bacarıq səviyyələri), həm də xarici dil (öyrəndikləri dilə müvafiq bacarıq səviyyələri) dərslərindən əldə etdikləri bilgilərlə daxil olmağa hazırdırlar. Eyni zamanda, onların imkanları; laboratoriyalar, kitabxanalar, əsl dil daşıyıcıları ilə qurulan kommunikasiyalar, yüksək bilik və metodikaya malik müəllimlər bu prosesdə daha çox uğur qazanmağa şərait yaradır. İngilis dilinin xarici dil kimi tədrisi tələbə və müəllimlər üçün böyük əmək tələb edir. Çox vaxt daxili motivasiya burada vacib rola malikdir, çünki bəzən tələbələr ingilis dilini öyrənməyin prioritetlərini görməkdə çətinlik çəkirlər (brauna istinad). Bəzən ingilis dilinin tədrisinə ayrılan sinif saatları azlıq edir və tələbələr də yalnız bununla kifayətlənirlər. Bundan əlavə şifahi nitqin inkişafı üçün danışığın tədrisi çoxlu praktik çalışmalardan istifadə tələb edir və bu çalışmalara ayrılan vaxt da bəzən sinif ilə sərhədlənir, çünki sinifdən kənar zamanda tələbələr öz ana dillərini işlədirlər. Göründüyü kimi, şifahi nitqin tədrisi problemi daxili və xarici olmaqla kompleks faktorlarla izah edilir.

Təqdim etdiyimiz bu məqalədə əsas olaraq şifahi nitqin tədrisindəki çətinliklərdən bəhs etməyə çalışdıq. Amma bununla yanaşı dilöyrənmə prosesində tələbələrin üzləşdiyi ümumi problemlərdən də söz açmışıq.

Bu gün bütün dünyada xarici dil öyrənilməsi bir siyasət, maddi və mənəvi ehtiyacdır. Bu prosesin

gerçəkləşdirilməsi üçün nə qədər çox çoxlu vasitələr və eyni zamanda müxtəlif mühit kontekst mövcud olursa, olsun ən əsası düzgün təşkil edilmiş tədris prosesidir. Xarici dilin öyrənilməsi dəqiq riyazi məsələlərə bənzəyir, əvvəlcə sadə toplama, çıxma əməllərini bilməyən öyrənci üçün vurma, bölme əməllərini dərk etmək çətindir. Xarici dildə də düzgün oxu qaydalarını, lüğət, qrammatik material və s. xırda görünən detallar sonradan səlis, cilalanmış, rəvan dil danışıqlarını formalaşdırır. Başqa sözlə, tələbə öyrəndiyi bütün detalların vacibliyini bilməli və zamanın heç vaxt gözləmədiyini, daima hərəkətdə olduğunu dərk edərək istənilən anda, istənilən kontekstdə nitqə daxil olmağı bacarmalıdır.

Qarşıya çıxacaq problemləri analiz edərkən dil öyrənmə prosesində öyrəncinin daha maraqlı tərəf olduğunu qəti etmək lazımdır. Onun qarşısında daha çox öz məqsədlərini, prioritetlərini düzgün ayarlamaq kimi ilkin sual dayanır. Bu əslində sual yox, motivasiyadır. Bu tələblərə hazır olan öyrənci auditoriyasındakı müəllimin də iş qüvvəsinə təkan vermiş olacaqdır. Belə ki, müəllim auditoriyasının konkret tələbatlarının necə ödənilməsinin düzgün yollarını seçəcək, hər bir tələbənin fərdi xüsusiyyətlərinə uyğun gələn strategiyanın üzərində xüsusi dayanacaq və tələbəsinə doğru istiqamət verə biləcəkdir. Hələ məqaləmizin giriş hissəsində tələbələrə şifahi nitqin ifadəsindəki çətinliklərini, problemlər və onları yaradan faktorları önə çəkməyə çalışdıq və bunu yaradan konkret yerli səbəbləri göz önündə tutmaqla yanaşı mütəxəssis araşdırmalarını da analiz etdik. Şifahi nitqin inkişafına təkan verəcək aşağıdakı təkliflər hesab edirik ki, müsbət nəticələr əldə etməyə şərait yaradardı:

- Dərs saatlarının artırılması;
- Qruplarda tələbə saylarının maksimum 12, birləşmələrdə isə 25 - ə kimi olması;
- Düzgün tədris materiallarının təşkili – metodlar, dərsliklər, dərs vəsaitləri, yardımçı audio və video kasetlər, qəzet materialları, müxtəlif məzmunlu interaktiv və aksionel metodikaya yol açacaq autentik materiallar və s.;
- Aparılan dərslərin doğru, konkret istiqamətləndirilmiş proqram və sillabuslara əsaslanması;
- Qruplardakı tələbələrə səviyyələrinin istənilən auditor çalışmalara müvafiq seçilməsi və dərslərin təşkili;
- Tələbələrə düzgün motivasiyası, onların öz bacarıqlarına və güclərinə inam aspektində düzgün həvəsləndirilməsi;
- Şifahi özünüifadə zamanı tələbələrə müəyyən azadlıqların verilməsi və onların sərbəstliyinə imkan yaradılması;
- Dərslərdə zamanlarda müəyyən dil mühitinin yaradılması – disputlar, dəyirmi masalar, xarici dildə hər hansı tədbirlərin (karaoke, kiçik tamaşaların səhnələşdirilməsi, viktorinalar) təşkilinə sövq etmək, birgə film izləmək və müzakirə etmək, dil daşıyıcıları ilə görüşlər təşkil etmək, xarici dildə oxuduqları kitabların analizi;
- Eyni dilin öyrənilməsi müxtəlif müəssisələrlə birgə qarşılıqlı görüşlərin keçirilməsi və fikir mübadilələrinin aparılması;
- Konkret mövzularla əlaqədar olaraq tələbələrə özlərinin öyrənmə və öyrətmə taktikaları ilə əlaqədar sorğular təşkil edərək, onların kəşf olunması və s.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. Atkinson J. Wand Norman T.F., A Theory of Achievement Motivation, Volume 6, Wiley, (1966), Krieger Pub Co (June 1, 1974)
2. Brown G., G.Yule. Teaching the spoken language. Cambridge. Cambridge university Press. 1983-162 p.
3. Brown H.G. Teaching by principles. An interactive approach to language pedagogy. Prentice hall Regents. New Jersey. 1994-461 p.
4. Celce-Murcia M. Teaching English as a Second or Foreign Language (3rd ed.), USA, 2001
5. Heinle & Heinle Harmer, Jeremy.. How to Teach English. Edinburg, Longman, 2007
6. Hornby, A.S. Oxford Advanced Learners Dictionary of Current English. Britain: Oxford University Press, 2002
7. Long M.H & Richards, J.C. Methodology in TESOL, USA: Heinle & Heinle. 1987

Açar sözlər: şifahi nitq, daxili və xarici faktorlar, yaş problemi, autentik material, motivasiya, kommunikasiya

Key words: teaching speaking, internal and external factors, age problem, authentic material, motivation, communication

Ключевые слова: устная речь, внутреннее и внешние факторы, возрастная проблема, аутентичный материал, мотивация, коммуникация

Xülasə

Təqdim edilən məqalə xarici dillərin tədrisi zamanı şifahi nitqin təqdimatı və öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Şifahi nitqin gerçəkləşdirildiyi zaman ortaya çıxan problemlər, bu problemləri yaradan faktorlardan bəhs edilən bu məqalədə xarici dillərin öyrənilməsi prosesinin iştirakçısı olan tələbə və müəllimlərin bu prosesdə uğur qazanması üçün konkret təkliflər irəli sürülmüşdür. Məqalənin giriş hissəsində mövzunun aktuallığı vurğulanmış və üzərində dayanılacaq suallar ön plana çəkilmişdir. Sonra məqalədə mövzuya dair müxtəlif fikirlər araşdırılmış və mütəxəssislərdən sitatlar verilmişdir.

Nəticə hissəsində müəllif konkret təkliflərini irəli sürmüşdür.

Bu təkliflər tələbələr və müəllimlər qarşısında dayanan düzgün vəzifə bölgülərini özündə əks etdirməklə yanaşı məqalədə qoyulan sualların həlli yollarını da göstərir.

Summary

The given article is dedicated to the teaching and presenting of speaking in FLT. Dealing with the problems and their reasons while teaching speaking it presents concrete problems for the teachers and students for the achievement in this process. In the introduction part of the article actuality of the topic has been stressed out and the questions under discussion are put forward. Different points of view and quotations given from researchers are

pointed out in the article.

In the conclusion the author gives concrete suggestions of the problem. Suggestions given by the author reflects the clear relationship between teachers and students, as well as the ways of solving problems presented in the article.

Резюме

Данная статья посвящена преподаванию и представлению речи во ФЛТ. Решение проблем и их причин при преподавании речи представляет конкретные проблемы для учителей и студентов для достижения этого процесса. Во вступительной части статьи была подчеркнута актуальность темы и были выдвинуты обсуждаемые вопросы. В статье приведены различные точки зрения и цитаты исследователей. В заключении автор даёт конкретные предложения по проблеме. Предложения, высказанные автором, отражают четкую взаимосвязь между учителями и студентами, а также способы решения проблем изложенных в статье.

RƏYÇİ: p.f.d., dosent Allahverdiyeva Gülbəniz Məzahim qızı